

Hans-Jörg Sandkühler, *Freiheit und Wirklichkeit. Zur Dialektik von Politik und Philosophie bei Schelling*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1968, 287 σελ.

Harald Holz, *Spekulation und Faktizität. Zum Freiheitsbegriff des mittleren und späten Schelling*, Bonn, Bouvier 1970, 508 σελ.

Martin Heidegger, *Schellings Abhandlung über das Wesen der menschlichen Freiheit*. Herausgegeben von H. Feick, Tübingen, Niemeyer 1971, 237 σελ.

Joseph Bracken, *Freiheit und Kausalität bei Schelling*, Freiburg / München, K. Alber 1972, 128 σελ.

Ἡ πολυσυζητημένη θέση τοῦ Schelling γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία ξανάρχεται στὴν ἐπικαιρότητα. Νομίζω ὅτι δὲν θὰ ὑπερέβαλα, ἂν ἔλεγα ὅτι ἡ κατηγορία τῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ εὐτυχεῖς στιγμὲς στὴ σκέψη τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου παρὰ τὴν ἀντινομικὴ τῆς δομῆς. Εἶναι ἡ φύση τῆς ἐλευθερίας ποὺ μᾶς ἐμβάλλει στὴ διαλεκτικὴ τῆς περιπέτειας. Τὴ σημασία τῆς ἐλευθερίας στὴ φιλοσοφία τοῦ Schelling θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε καλύτερα, ἂν σκεφθοῦμε τὴ σπουδαιότητά της γιὰ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν κατηγορία τῆς ὑπάρξεως¹.

Διαφορετικοὶ οἱ τρόποι ἐργασίας τῶν συγγραφέων, γι' αὐτὸ καὶ ἔχουν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τὰ συμπεράσματά τους γιὰ τὸ ἴδιο θέμα κοιταγμένο ἀπὸ διαφορετικὲς πλευρές, μὲ ἄλλες προϋποθέσεις, διαφορετικὴ προοπτικὴ.

Σκοπὸς τοῦ Sandkühler εἶναι νὰ δῇ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ πραγματικότητα. Τὸ ὅτι ὁ Schelling δὲν εἶναι πολιτικὸς στοχαστὴς εἶναι γνωστό, καὶ ὁ συγγραφέας τὸ σημειώνει στὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας του (σ. 27). Οἱ ἔννοιες τοῦ κράτους, τῆς κοινωνίας, τοῦ νόμου ἀποτελοῦν τὴν περιφέρειαν στὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία τοῦ Schelling. Μόνο ἐφ' ὅσον ἐκφράζουν σχέσεις στὸ χῶρο τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως οἱ ἔννοιες αὐτὲς διερευνῶνται.

Ἡ προσπάθεια δομῆς μιᾶς πολιτικῆς θεωρίας ἀπὸ τὴ «θηρσκευτικὴ» σκέψη τοῦ Schelling μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀνεύθυνος γιὰ τὸ «πολιτικὸ» (das Politische), γιατί εἶναι τὸ ἐκτελεστικὸ ὄργανο τοῦ Ἀπολύτου στὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας (σελ. 147). Ἡ ἐλευθερία σὲ τελικὴ ἀνάλυση, στὸ βαθμὸ ποὺ μετέχει στὴ διαμόρφωση τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, εἶναι ἀμέτοχη στὸ πολιτικὸ γεγονός. Ἔτσι τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας γίνεται μιὰ τυπικὴ διαδικασία «ἀνθρωποδικίας», δηλαδὴ μιὰ συστηματικὴ δικαίωση τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὴ «σκοπιμότητα» ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμος (σ. 207).

Ὅπως εἶναι φυσικὸ ὁ Sandkühler, λόγῳ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐργασίας του, προσπάθησε νὰ διερευνήσῃ τὶς σχέσεις ἐλευθερίας καὶ πολιτικῆς, πιὸ σωστὰ τῆς διαλεκτικῆς μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ πολιτικῆς στὴ σκέψη τοῦ Schelling. Ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυση καὶ προβληματικὴ τῆς ἐλευθερίας ἀποτε-

1. Ὅπως σωστὰ σημειώνει ὁ Heidegger στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του γιὰ τὸν Nietzsche (τόμ. II, σ. 478), στὴ διαφοροποίησιν ποὺ κάνει ὁ Schelling μεταξὺ αἰτίας καὶ ὑπάρξεως, πρέπει νὰ ζητήσωμε τὴν πρωταρχὴ τῆς σύγχρονης ἔννοιας τῆς ὑπάρξεως.

λεῖ μιὰ οὐσιαστική συμβολή, ἔστω καὶ ἂν οἱ ἐπιδράσεις του ἀπὸ τὴ λεγομένη σχολή τῆς Φραγκφούρτης² εἶναι προφανεῖς. Παρὰ ταῦτα τὰ συμπεράσματά του εἶναι ἀξιόλογα, καὶ ἰδιαίτερα ὅταν γράφῃ: "Ἄν ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ δυνατότητα γιὰ μιὰ πράξη ποὺ πρέπει νὰ γίνη ὅπωςδὴποτε, παράλληλα ὁμως κάθε γνώση νοεῖται ὡς ὑπερβατική ἀναγωγή, ὡς «πέραςμα» στὴν πρωταρχικὴ αἰτία, τότε ἡ ἐλευθερία φαίνεται ἀδύνατη. Ὁ Schelling ἀνέλαβε τὴν προσπάθεια νὰ λύσῃ αὐτὴ τὴν ἀντινομία, νὰ δοκιμάσῃ μήπως αἰτιότητα καὶ ἐλευθερία εἶναι δυὸ πλευρὲς ἐνὸς πράγματος καὶ μόνο (σ. 187).

Πράγματι ἡ ἐλευθερία στὴ σκέψη τοῦ Schelling δὲν συμπίπτει μὲ τὴν αἰτιότητα στὴν προσπάθειά της νὰ τὴν ὑπερβῇ; Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται καὶ ἡ σημασία τῆς ὅλης διαδικασίας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερία, καὶ γιὰ τὴν πιὸ λεπτομερῆ διερεύνηση τῆς τραγικῆς αὐτῆς ἀντινομίας μᾶς βοηθᾷ ἡ ἐργασία τοῦ Harald Holz. Μιὰ ἱστορικὴ διερεύνηση τῶν πηγῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐλευθερίας τοῦ Schelling (ἀπὸ τὸ 1804) καὶ τοῦ θεμελιώδους προβλήματος τῶν σχέσεων «λογικότητος» καὶ ἐλευθερίας προτάσσεται τοῦ καθαυτοῦ συστηματικοῦ μέρους περὶ τῆς ἐλευθερίας. Ὁ συγγραφέας καταλήγει στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ πλήρης ἐξάρτηση τοῦ Schelling ἀπὸ τὸν Böhme ἀποτελεῖ μῦθο (σ. 7).

Ἀντίθετα βλέπει τίς ἐπιδράσεις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ νὰ γίνωνται στὸ σύστημα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ὅλο καὶ περισσότερες, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ στοχασμοῦ τῶν Πατέρων (σ. 8). Ἡ προσπάθεια τοῦ Schelling κατὰ τὸν Holz ἀποτελεῖ μιὰ προσπάθεια προσεγγίσεως, συζεύξεως λογικῆς καὶ ἐλευθερίας σὲ σχέση μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου. Ἡ προσπάθεια τοῦ Schelling ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ ἀπόπειρα καταξιώσεως τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὸν Θεὸ μέσῳ μιᾶς σχετικῆς αὐτονομίας, τὴν ὁποία ἀποδίδει στὸν ἄνθρωπο σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὸν Θεό, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ πηγὴ καὶ ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης καὶ αἰώνιας ἐλευθερίας, καὶ ἐπομένως εἶναι «subsistente Setzung», ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατό νὰ «ἐρμηνευθῇ».

Στὸ βάθος τῆς σκέψεως τοῦ Schelling ὑπάρχει μιὰ διαλεκτικὴ διαδικασία, μιὰ Prozessualität τῆς ἐλεύθερης ἀποφάσεως τοῦ Θεοῦ νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον. Αὐτὴ ἡ Prozessualität εἶναι ἡ μόνη ποὺ ἐξηγεῖ τὴν οὐσία τῆς δημιουργίας καὶ τὸ τί τοῦ κόσμου. Δὲν ἀποτελεῖ ὁμως ἓνα νέο πρόβλημα μιὰ τέτοια ἐξήγηση; Γιατί ἂν ἡ ἀπόλυτη καὶ αἰώνια ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ εἶναι αὐτὴ ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ στὴν ὁποία βρίσκει τὴν ἔκφρασή του ὁ κόσμος, καὶ εἶναι ἀνεξήγητη, καὶ παράλληλα ἡ Prozessualität ἐξηγῇ καὶ ἐκφράζῃ τὴν οὐσία τῆς δημιουργίας, πῶς μπορεῖ νὰ κατανοηθῇ ἡ κοινὴ «πηγὴ» καὶ «ἀρχὴ» τῆς δημιουργίας; Νομίζω ὅτι ἡ προσπάθεια «συζεύξεως» λογικῆς καὶ ἐλευθερίας ἀποτυγχάνει στὴ σκέψη τοῦ Schelling, τουλάχιστον στὴ μέση περίοδο τῆς φιλοσοφίας του.

Στὴν τελευταία περίοδο τῆς σκέψης του ὁ Schelling πίστεψε πὼς ἔλυσε τὸ πρόβλημα μὲ τὴν «ταύτιση» ἢ ἐνότητα εἶναι καὶ σκέψεως: Ὁ θεὸς εἶναι ἡ «ὑπέρτατη οὐσία», μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀσύλληπτης δημιουργικῆς δυνάμεως

2. Γιὰ τὴ σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης βλ. μεταξὺ ἄλλων τὸ βιβλίο *Kritik und Interpretation der kritischen Theorie*, Frankfurt (χωρὶς χρονόλ.) καὶ τὴν ἐργασία τοῦ M. Theunissen, *Gesellschaft und Geschichte. Zur Kritik der kritischen Theorie*, Berlin 1969.

ὄλων τῶν δυνατῶν κατηγοριῶν καὶ ιδιοτήτων, καθὼς ἐπίσης τὸ «καθαρὸν ὄν», δηλαδή τὸ μοναδικὸ ὄν, τὸ ὁποῖο ἐξ ὑστέρου γνωρίζεται μέσῳ τῆς ἐλευθερίας πράξεώς του στὴν ἱστορία (σ. 292). Αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο ὄν εἶναι ἡ ἐνότητα. Εἶναι καὶ σκέψεως, δηλ. ἡ «σύμπτωσης λογικῆς καὶ ἐλευθερίας» (σ. 446).

Οἱ παραδόσεις τοῦ Heidegger γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας στὸν Schelling, ποὺ ἔγιναν τὸ 1936 στὸ Freiburg καὶ ἐκδόθηκαν μόλις τὸ 1971, ἀποτελεῖ νομίζω τυπικὴ ἐρμηνεία ἐνὸς μεγάλου φιλοσόφου, ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ δῇ σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς μεγάλες μορφές ἀφορμῆς ἢ ἐκδοχῆς τῶν θεμελιωδῶν κατηγοριῶν τῆς δικῆς του σκέψεως³.

Γιὰ τὸν Heidegger ὁ Schelling ἐκφράζει τὴ θέση : «Wollen ist Ursein» (στὴν Εἰσαγωγή). Μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς νέας αὐτῆς ἐννοίας γιὰ τὸ Εἶναι εἶναι δυνατό ἓνα σύστημα γιὰ τὴν ἐλευθερία, μέσα στὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κατανοηθῇ ὡς ἀνεξάρτητο καὶ ἐλεύθερο δημιουργὸ ὄν σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν ἀπόλυτη αἰτία του (σ. 15). Παίρνοντας ἐπίσης ἀφορμὴ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Schelling, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι «ein Vermögen des Guten und des Bösen»⁴ ὑποστηρίζει ὅτι, σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἐκδοχή, καλὸ καὶ κακὸ δὲν ἀποτελοῦν ἀντίθετες ἠθικὲς ἀξίες, ἀλλὰ «συναγωνιζόμενες» ἀρχές, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν τὴν ἐνότητα τῆς οὐσίας (ἢ τῆς συνειδήσεως) στὸν Θεὸ καὶ στὸν ἄνθρωπο μέσῳ αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ (σ. 188 ἐπ.). Ὁ ἄνθρωπος πρέπει δηλαδή νὰ ἔχῃ διαλέξει πρό-χρονικὰ τόσο τὸ καλὸ ὅσο καὶ τὸ κακὸ, καὶ αὐτὴ ἡ ἀπόφασή του γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρωταρχικὴ ἐλευθερία του, τὴν οὐσία τῆς ἀνθρώπινης ιδιότητάς του. Ἡ σκέψη τοῦ Heidegger, ἀφοῦ ἐπαναλάβῃ θέσεις ἤδη γνωστὲς ἀπὸ προηγούμενες ἐργασίες του⁵, θὰ καταλήξῃ στὴ θέση : ἡ ἀπόφαση γιὰ ἀπόφαση καὶ ἡ γνώση μέσα στὴν καθαρότητα τῆς ἰδιαιτερότατης γνώσης εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ (σ. 186). Ἔτσι τίθεται, νομίζω, μὲ τρόπο ὀξύτατο τὸ πρόβλημα ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας. Ἀποτελοῦν ἄραγε ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότητα στὴ σκέψη τοῦ Schelling μιὰ ἀ-συνείδητη σύμπτωση; Στὴν προβληματικὴ τῆς θέσεως αὐτῆς μᾶς ὁδηγεῖ καὶ τὸ τελευταῖο βιβλίο, στὸ ὁποῖο πολὺ σύντομα θὰ ἀναφερθῶ.

Ἡ ἐργασία τοῦ J. Bracken ἀποτελεῖ μιὰ δοκιμὴ ἐπαναλήψεως τῆς θέσεως, ποὺ μὲ τόση ὀξύτητα ἔθεσε ὁ Heidegger. Στὴν πορεία τῆς προσπάθειάς αὐτῆς γίνεται μιὰ ἀναλυτικὴ καταγραφή τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων, ποὺ συνιστοῦν τὴν προβληματικὴ τῆς ἐλευθερίας (σ. 36-64), καὶ δίνεται ἰδιαίτερη σημασία στὴν τελευταία περίοδο τῆς σκέψεως τοῦ Schelling. Τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγει ὁ Bracken εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸ 1809, ποὺ ὁ Schelling καταγίνεται οὐσιαστικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας, ὑπάρχει μιὰ ἔνταση μεταξὺ δύο πόλων : τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς αἰτιότητας, δηλαδή μεταξὺ τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος καὶ τῆς λογικῆς του ἐξηγήσεως. Ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας μένει πρόβλημα στὸν Schelling τόσο στὴν πρώτη ὅσο καὶ στὴ

3. Χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Kant καὶ τοῦ Nietzsche ἀπὸ τὸν Heidegger. Βλ. *Kant und das Problem der Metaphysik*, Frankfurt 1965³. *Kants These über das Sein*, Frankfurt 1963. *Nietzsche* 1-2, Pfullingen 1961.

4. Schelling WW, VII, 352.

5. Βλ. μεταξὺ ἄλλων : *Vom Wesen der Wahrheit* 1943, *Vom Wesen des Grundes* 1929, *Sein und Zeit* 1927.

δεύτερη περίοδο της σκέψεώς του. Ἡ ἀντινομία ἐλευθερίας-αἰτιότητας δὲν αἶρεται καὶ ἴσως ἡ μία προϋποθέτει τὴν ἄλλη, ἂν δὲν ταυτίζονται ἀπόλυτα.

Οἱ ἐργασίες στὶς ὁποῖες ἀναφέρθηκα, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Heidegger, ποὺ χρειάζεται μιὰ διεξοδικότερη συζήτηση, δείχνουν τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἡ φιλοσοφία τοῦ Schelling καὶ κυρίως κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ θεμελιώδης κατηγορία τῆς σκέψεώς του, ἡ ἐλευθερία. Ὅ,τι πιστεύω ὅτι παραγνωρίζεται σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ἀνέφερα εἶναι οἱ ἐπιδράσεις, ἂν ὄχι καὶ ἡ καταγωγή, τῆς περὶ ἐλευθερίας σκέψεως τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναζητηθῇ στὸν Meister Eckhart⁶ καὶ στὸν Jakob Böhme⁷.

Τὴ σημασία ποὺ ἔχουν οἱ θέσεις τῶν δύο αὐτῶν «μυστικῶν», ἰδιαίτερα γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας στὴ νεώτερη φιλοσοφία, μᾶς δείχνει ὅλο τὸ κίνημα τοῦ ὑπαρξισμού⁸ καὶ ἰδιαίτερα ἡ θρησκευτοφιλοσοφικὴ σκέψη στὴ Ρωσία, ποὺ ἄμεσα ἐπηρεάζεται τόσο ἀπὸ τὸν Eckhart καὶ τὸν Böhme⁹ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Schelling. Ἀλλὰ ὅ,τι προκαλεῖ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στὶς ἐργασίες ποὺ εἶδαμε εἶναι ὅτι τοποθετοῦν σωστὰ τὸ ὅλο πρόβλημα, βλέπουν δηλ. ὅτι δὲν ὑπάρχει λύση, ὅπως συχνὰ μέχρι τώρα πιστευόταν, στὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἀδιέξοδο στὴ σκέψη τοῦ Schelling.

Τὸ πραγματικὰ ἐνδιαφέρον κείμενο τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία, ποὺ θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργον νὰ μεταφραστῇ στὰ ἑλληνικά, προσπαθώντας νὰ ταυτίσῃ λογικὴ καὶ ἐλευθερία, εἶναι καὶ σκέψη, φθάνει σὲ ἓνα ἀδιέξοδο, ποὺ ὅπως σωστὰ σημειώνει ὁ Holz ἀποτελεῖ τὴ «μοίρα» τῆς λογικῆς στὴν προσπάθειά της νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐλευθερία. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ὅσες φορές προσπάθησαν νὰ τὸ «ἐξηγήσουν» δὲν κατάφεραν παρὰ λογικοποιώντας το νὰ τὸ παρανοήσουν ἢ νὰ δώσουν ἀπαντήσεις ἐλάχιστα πειστικές. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι πολὺ λίγο ἀπέχει ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἐλευθερίας ἡ τυχαιότητα. Ἡ μήπως ἡ ἐλευθερία τὴν προϋποθέτει; Ἴσως τὸ μυστήριο τῆς ἐλευθερίας τὸ πλησίασαν περισσότερο μέχρι σήμερα ὄντως ὁ Eckhart καὶ ὁ Böhme, ἴσως ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ μηδέν¹⁰, νὰ εἶναι μιὰ ἄλλη μορφή τοῦ μηδενός, ἀπὸ τὸ ὁποῖο (πρέπει) νὰ ἔχῃ τὴν καταγωγή της ἢ τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὴν ἀναίρεση.

Μόναχον

Σταῦρος Πάνου

6. Βλ. τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Rolf Siller, *Zur Ermöglichung von Freiheit bei Meister Eckhart*, München (Diss) 1972.

7. G. Bruneder, *Das Wesen der menschlichen Freiheit bei Schelling und sein ideengeschichtlicher Zusammenhang mit J. Boehmes Lehre vom Ungrund*, «Archiv für Philosophie» 8 (1958), 101-115.

8. Βλ. καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ Walter Bröcker, *Rückblick auf die Existenzphilosophie*, «Philosophische Perspektiven» 4 (1972), 191-197.

9. Βλ. τὶς ἐργασίες τῶν N. Berdiaeff, *Jakob Böhme. Mysterium Magnum. Deux études sur J. Böhme de N. Berdiaeff*: 1. «Ungrund» et la Liberté. 2. La Doctrine de la Sophia et de Antrogyne, Paris 1945, καὶ Vl. Lossky, *Theologie Négative et connaissance de Dieu chez Maître Eckhart*, Paris 1960.

10. Ἡ προβληματικὴ τοῦ Sartre στὸ ἔργο του *L'Être et le Néant* εἶναι ἐντελῶς ἄλλη. Οἱ νύξεις ποὺ κάνω βρίσκονται πολὺ πιὸ κοντὰ στὶς θέσεις τῶν «μυστικῶν» ποὺ ἀνέφερα. Ἐλπίζω σύντομα νὰ μπορέσω νὰ δημοσιεύσω τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρευνᾶς μου σὲ ξεχωριστὴ ἐργασία μὲ τίτλο *Μηδὲν καὶ ἐλευθερία*.